

РОЗДІЛ 1

Подружні стосунки в українській селянській родині кінця ХІХ — початку ХХ століття

Оксана Кісь

Дослідники традиційної української сім'ї, звично порівнюючи становище жінки в українській та російській сім'ях, часто вказували на таку її особливість, як демократизм і рівноправність у взаєминах чоловіка та дружини.

До прикладу, Іван Франко (1856—1916) писав: «Від давніх давен усі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського [українського] народу, признавали, що русини [українці] обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди. У родині ж жінка займає дуже поважне й почесне становище».

Іноземці, що мандрували в різні часи Україною, спостерігаючи стосунки в українських сім'ях, зазначали, що взаємна любов і взаємоповага подружжя створювали в домашньому господарстві набагато кращий лад і гармонію, аніж влада і послух у росіян. Розглянемо основні сторони подружніх відносин і з'ясуємо, чи такі оцінки стосунків поміж чоловіком та дружиною мають достатні підстави і чи справді становище жінок у сім'ях українців було рівноправним.

Законодавче регулювання подружніх стосунків і структура української сім'ї

Одним з визначальних чинників, що впливають на становище жінки у сім'ї, є структура родини. Серед українців кінця XIX ст. панівним типом сім'ї була так звана мала (нуклеарна) сім'я, що, як правило, складалася з подружньої пари з дітьми, яка жила окремо та вела самостійне господарство. До середини XIX ст. частка таких сімей у селянському середовищі досягла 84 %. Знана дослідниця сімейного побуту слов'ян Олександра Єфименко (1848—1918), порівнюючи статус жінки у великій (патріархальній) та в малій (нуклеарній) сім'ях, зауважила, що в останній є значно менше можливостей для чоловічого деспотизму, а жінка, залишившись сам на сам із чоловіком, може успішніше протистояти його тиску та ефективніше обстоювати власні інтереси, аніж у великій родині. За даними всеросійського перепису населення 1897 р., кількісний склад української сім'ях коливався у межах 5—7 осіб. Досягаючи повноліття, діти створювали власні сім'ї і здебільшого відокремлювались від батьків, з якими, за традицією, залишався один із синів, який доглядав старих до смерті, щоб згодом успадкувати дім і господарство.

Юридично-правове регулювання прав жінок здійснювалося на підставі цивільного законодавства тих країн, до складу яких тоді входили українські землі, — Австро-Угорщини та Російської імперії. Характерною прикметою тогочасного цивільного законодавства обох держав було безумовне визнання чоловіка головою родини. Згідно з цим принципом, саме чоловік визначав місце проживання сім'ї, передавав дружині своє прізвище та права свого стану, мав вирішальний голос у внутрішньосімейних справах і пріоритетне право опіки та влади над дітьми, був представником інтересів сім'ї перед громадськими та державними органами і в суді. Фактично у правовому сенсі дружина була особою підлеглою і другорядною стосовно чоловіка.

Але законодавство обох країн визнавало правосуб'єктність жінок, тобто надавало кожній повнолітній (самотній чи заміжній) жінці реальну можливість безпосередньо звертатись до суду з позовами про порушення майнових прав, завдання особистих моральних збитків чи фізичних ушкоджень. Попри те що існувала ціла низка процесуальних обмежень, умов та застережень щодо участі різних категорій жінок у судочинстві (як свідків, представників третіх осіб тощо), сам факт можливості особисто (а не через посередника) представляти та

обстоювати власні інтереси надзвичайно важливий, адже свідчить про визнання жінки суб'єктом цивільно-правових відносин.

Прикметою цивільного законодавства обох імперій є визнання за жінкою права на приватну власність, що позитивно вирізняє становище українських жінок на тлі майнової безправності жіноцтва багатьох країн Європи. Зокрема, дружина зберігала виняткове право власності на весь посаг (придане, віно), який вона отримала при одруженні та принесла в новостворену сім'ю, а також могла набувати нової власності (насамперед рухомої), вже перебуваючи в шлюбі. На особливу увагу заслуговує такий унікальний жіночий майновий звичаєво-правовий інститут, як *материзна*. Материзною називали майно — рухоме та нерухоме (найчастіше ділянку землі), яке жінка отримала в посаг чи у спадок від матері, що перебувало у неподільній власності жінки (хоч і в спільному користуванні сім'ї) та успадковувалося тільки по жіночій лінії. Попри те що найчастіше жінка не була власницею житла і ґрунту, її матеріальна частка в родинному майні могла бути доволі вагомою (худоба, предмети інтер'єру, прикраси, одяг тощо), що неминуче забезпечувало жінці певний статус і вагу в подружжі.

У селянському середовищі дієвість офіційного (кодифікованого) законодавства була відносною: до суду справа доходила лише у виняткових випадках, тоді як більшість питань цивільно-правового характеру, що поставали в селянській сім'ї (щодо власності, успадкування, одруження, розлучення, опікунства тощо), вирішували в межах властивого для цієї місцевості звичаєвого права. В умовах бездержавності українців чинне законодавство часто не враховувало різних етнічних особливостей традиційного господарювання, землеволодіння і землекористування, народної правосвідомості та ментальності. Через це кодифіковане право селяни часто ігнорували, а спірні питання переважно врегульовували за нормами звичаєвого права, яке ґрунтувалося на усталених традиціях, правилах та регламентах майнових і сімейних відносин. Звичаєве право було міцно закорінене у народний світогляд із властивими йому уявленнями про чоловіка, жінку, їхні права і обов'язки та відносини між ними.

Ставлення до одруження та обрання партнера

У традиційній українській культурі одруження вважали необхідною передумовою успішності жінки. Лише заміжна жінка могла повно-

цінно реалізувати своє життєве покликання, виконуючи ролі *дружини, господині та матері*, щоб досягти визнання як соціально повноцінна особа. Статус *молодиці* в традиційній українській культурі був, з одного боку, обов'язковим для кожної жінки, з іншого — престижним, оскільки відкривав доступ до широкого спектра прав і повноважень у сімейній, громадській та звичаєво-обрядовій царинах.

Безшлюбність, натомість, розглядали в народі як соціальну аномалію: до старої дівки зазвичай ставилися упереджено, з осудом чи співчуттям, її вважали соціально неповноцінною особою. Такий невизначений статус відтворено у приказках: «Перестояна трава — ні сіно, ні солома, а стара дівка — ні жінка, ні вдова», «Стара дівка, дір'явий кожух — то один дух». Оскільки в традиційній українській культурі статус жінки визначався через її стосунок до чоловіка, то за його відсутності жінка випадала зі звичайних соціальних мереж, стаючи певною маргіналкою: її майнові права були обмежені, для неї були повністю чи частково недоступні інші соціальні та ритуальні жіночі ролі. Така сумна перспектива, вочевидь, формувала серед дівчат переконання у тому, що слід неодмінно вийти заміж: «Хоч за старця, аби не остаться», «Хоч за лапоть, аби не плакать», «Нехай вже і патик, аби був у мене чоловік». Чи не тому, як помітив свого часу Микола Костомаров (1818—1885), старих дів «у сільському побуті стрічається рідко, бо в цьому побуті майже всі поєднуються шлюбом замолоду».

У другій половині XIX ст. за кількістю шлюбів українські землі випереджували інші регіони Російської імперії і багато країн Європи, до того ж у селах шлюбність була значно вищою, аніж у містах. Середній шлюбний вік для українських дівчат становив 16—18 років, а для хлопців — 18—20 років, що було зумовлено і господарськими міркуваннями, і турботою батьків про мораль своїх дітей. Назагал батьки прагнули якнайшвидше видати дочку заміж, особливо коли в сім'ї було кілька дочок. При цьому дотримувалися принципу послідовності: насамперед віддавали старших дочок, потім — молодших.

Поширені звичаї ворожінь про заміжжя добре ілюструють, яким актуальним було це питання для дівчат. Найважливіші й наймасовіші ворожіння відбувалися на Катерини (7 грудня), на Андрія (13 грудня), а також у переддень Нового року — на Маланки (13 січня). Попри величезне розмаїття прийомів та способів, усі вони були спрямовані на з'ясування кількох визначальних для жіночої долі питань: *терміну одруження; соціальних характеристик*

майбутнього чоловіка (вік, статус — парубок чи удівець, достаток, місце проживання, господарська вправність, риси вдачі тощо); *успішності майбутнього подружжя* (щасливе/нещасливе, хто старшуватиме у сім'ї тощо). Прогнозування власної долі було особливо актуальним саме для дівчат, які не могли посутньо впливати на ситуацію: вирішальна роль при одруженні належала батькам, а ініціатива — нареченому. Воротиння про одруження, що були характерною рисою саме дівочої субкультури, можна вважати ознакою пасивно-очікувальної позиції дівчини в ситуації шлюбного вибору.

Українські дівчата

Про певну пасивність дівчат також свідчить звичай влаштовувати щороку весняні *ярмарки на дівчат*, що був поширений на бойківсько-гуцульському пограниччі та серед українців Закарпаття. Етнограф Зенон Кузеля (1882—1952) так описував цей звичай: «На кожний ярмарок сходяться численно дівчата, що вже на відданю [з матерями] і легіні. Дівчата уставляються рядами коло моста, як можна найкраще причепурені, а легіні переходять попри них і приглядаються їм (...) Як котра котрому сподобається, то зараз зачинається на місці відповідна розмова. Коли легінь цілком не знає дівчини, а се трапляється часто, то наперед питає, хто вона і звідки вона, а потім виходять з нею з гурту на розмову (...) В цей спосіб розпізнається багато молодих людей з околиці Перегинська, а такі знайомства кінчаються звичайно вінчанем (...) Парубки приходять не раз навіть дуже здалека».

При створенні сім'ї українці вбачали у дівчині пасивну сторону, яка звично перебуває в ситуації очікування *сватів* з боку парубка. Дівчину *віддавали* заміж або *брали* за жінку, вона *чекала* приходу та *приймала сватів*, її доля значною мірою залежала від волі батьків та ініціативи парубка. Однак використання дієслів типу *одружитися*, *побратися*, *пошлюбити* і щодо дівчини, і щодо

парубка на означення факту укладення шлюбу містить відтінок партнерства, гендерної симетрії у ситуації одруження.

Чи можлива була дівоча ініціатива щодо одруження? Історичні та етнографічні джерела свідчать, що в середовищі селян-козаків наприкінці XVI — на початку XVII ст. побутував звичай, який надавав дівчині можливість самій свататися до обранця: вона приходила в його дім і залишалася там, наполягаючи на одруженні, аж до отримання згоди на це самого парубка та його батьків. Відголоски такого звичаю є в народних піснях:

Ой прийшла Маруся, стала біля ліжка:

— Прийміть мене, мамо, я ваша невістка (...)

Ой прийшла Маруся, стала коло столу:

— Прийміть мене, мамо, я люблю Миколу.

Ой прийшла Маруся, стала у куточку:

— Прийміть мене, мамо, за рідною дочку.

(Поділля)

Утім, дослідники сходяться на думці, що такий сценарій був українським нетиповим: вірогідно, до такого незвичного способу одруження могли вдаватися збездечені дівчата, вимагаючи в родині свого парубка легітимізації їх фактичних стосунків.

Ініціатива щодо одруження могла належати дівчині й за інших особливих обставин. Йдеться про напівлегендарну норму звичаєвого права, яка дозволяла звільнити злочинця від страти, коли якась дівчина висловить бажання негайно взяти з ним шлюб. Легенди з таким сюжетом були поширені на Придніпров'ї та в Галичині, а на Волині чинність цього звичаю ще в першій половині XVIII ст. доведена документально. Водночас цілком слушне застереження знаного етнографа Володимира Гнатюка (1871—1926) про те, що «за злодія чи розбійника ледве злакомило би ся багато порядних дівчат виходити замуж і ще таким незвичайним способом».

Отже, згадані можливості вияву шлюбної ініціативи з боку дівчини стосувались насамперед надзвичайних обставин, і їх треба розглядати радше як виняток, що лише підтверджує загальне правило. Про це свідчить і порівняно незначна кількість згадок про такі звичаї, і їх локальність, і майже цілковите зникнення таких практик уже до середини XIX століття. Однак сам факт їхнього існування вказує на те, що традиційна українська культура все ж припускала своєрідну інверсію чоловічої і жіночої ролей при укладанні шлюбу.

Важливе, якщо не головне, значення у справі створення майбутньої подружньої пари мала думка та позиція батьків дівчини і парубка. До того ж одруження без їхнього дозволу забороняв закон. Ідеться не про сліпу батьківську сваволю, а про реальну господарську потребу. За народними уявленнями, сім'я — це насамперед господарська спілка, тож і підхід до укладення шлюбу нагадував діловий контракт, у якому зважували радше економічні переваги та перспективи новоутвореної господарської одиниці. Про те, що саме майнові міркування посідали чільне місце при одруженні, опосередковано свідчить і той факт, що коливання кількості шлюбів у селі з року в рік перебувало у прямій залежності від урожаю.

Саме батьки, на загальне переконання, маючи значний життєвий досвід і найкращі наміри, здатні були дібрати оптимальну пару для свого сина чи дочки. Старі та немічні батьки, потребуючи допомоги в господарстві, квапили сина з одруженням, пропонуючи на його вибір кількох дівчат з тих, кого б вони хотіли мати за невістку (зважаючи насамперед на її посаг, родовід та особисті риси). Нерідко батьки вибирали наречену синові практично без його участі.

Женять сина рідко за його згодою, а більш усього без його згоди й відома. Батько куда захотів, туди й пішов у свати.

Тоді поїхав батько на ярмарок, десь там ще хтось виїхав на ярмарок — випили, познайомились: «В тебе дочка, в мене син — давай посватаємось!»

(Полтавщина)

Загалом, молодь, незалежно від статі, мала небагато свободи у виборі подружжя. Про випадковість обрання пари свідчить і доволі відома практика почергового сватання, коли свати за один день могли обійти кілька потенційних наречених, сподіваючись дістати згоду бодай від однієї з них. Що вже казати про давній звичай «зговор малолітніх», який побутував серед українців іще наприкінці XVI ст. та міг вплинути на шлюбні уявлення українців у пізніші часи. Згідно з цим звичаєм, батьки укладали шлюбну угоду для власних неповнолітніх дітей, у якій заздалегідь визначали час весілля, розмір посагу молодої і віна з боку молодого; порушення такого контракту передбачало серйозні матеріальні компенсації. У такому контексті і хлопці, і дівчата були пасивними об'єктами шлюбної угоди.

Чинники популярності дівчини в молодіжному середовищі (врода, весела вдача, вміння співати, танцювати тощо) втрачали актуальність при створенні сім'ї. Підшуковуючи гідну пару, зважали передусім на добрий родовід і статки родини (з огляду на розмір майбутнього посагу — перш за все наявність землі та худоби). Дівчата із заможних родин швидше виходили заміж, ніж їхні бідніші однолітки; навіть обділені вродою і здоров'ям багаті наречені могли розраховувати на добру партію, бо, як казали на Волині: *«Морги варги покривають»* (тобто розміри земельного наділу важливіші за потворність), а на Бойківщині вважали: *«Великі воли гнилу корову повезут»* — і співали у пісні:

Котра гора крем'яниста — тотя лупається,
Котра дівка поле має — тотя віддається.

Оскільки першорядними функціями жінки в подружжі були господарські та материнські обов'язки, то найдзвичайно важливе значення для успішного сімейного життя мали здоров'я дівчини та вміння хазайнувати.

— Чи то, тату, тую брати, що воли-корови,
Чи то, тату, тую брати, що чорнії брови?
— Не питайся, мій синочку, чи вона багачка,
Тільки ходи, людей питай, яка з неї швачка.
Не питайся, мій синочку, чи головка гладка,
Тільки ходи, людей питай, чи метена хатка.
Не питайся, мій синочку, брівок на шнурочку,
Тільки ходи, людей питай, чи спряде сорочку.
Не питайся, мій синочку, яка там на вроду,
Тільки ходи, людей питай, чи чесного роду.
— Порадь мені, мати, котру дівку брати?
Ой чи тую, мати, брати, що біленько ходить?
— Гляди, сину, людей питай, чи ділечко робить.
— Ой чи тую, мати, брати, що намисто густо?
— Гляди, сину, людей питай, чи в скрині не пусто.
— Ой чи тую, мати, брати, що головка гладка?
— Гляди, сину, людей питай, чи метена хатка.
— Ой чи тую, мати, брати, що чорненько ходить?
Сам я бачу, люди кажуть, що ділечко робить.

(Народна пісня)

Уподобання батьків та дітей не завжди збігалися: перші керувались головню господарськими міркуваннями, другі — особистими симпатіями. Відтак можливими були кілька варіантів розвитку подій. У першому типовому випадку батьки переконуючи чи силоміць спонукали сина або дочку погодитись із їхнім вибором. Український фольклор рясніє ліричними піснями, де закохані благають батьків прислухатися до їхнього бажання побратися: «Ой ви, батьки з матерями, на те уважайте / Ой як дасть Бог дітям пару, то не розлучайте...» Дівчата з Полтавської та Чернігівської областей навіть мали право звертатися до суду за дозволом на одруження, якщо батьки забороняли їм укласти шлюб зі своїм обранцем.

Якщо позиції батьків та дітей щодо вибору подружньої пари не підлягали компромісу і жодна зі сторін не хотіла поступатися, траплялися випадки одруження молоді без згоди батьків. У такому разі дівчина, за попередньою домовленістю зі своїм обранцем, потайки тікала з батьківського дому, прихопивши з собою лише дещо з одягу. За законом, потаємне викрадення дочок від батьків для укладення шлюбу вважалося карним злочином. Такий спосіб одруження був радше винятком, зважаючи передусім на санкції, які застосовували батьки до молодої пари. У разі непослуху батьки зазвичай не справляли весілля (що фактично означало громадське невизнання факту одруження), не давали благословення на шлюб (що, за народними уявленнями, віщувало нещасливе подружнє життя), молода сім'я не мала матеріальної підтримки з боку батьків, чия воля була порушена (йдеться про посаг, худобу, землю, житло тощо).

Оптимальним варіантом розвитку подій під час вибору подружньої пари був збіг намірів батьків та молоді або розумний компроміс між ними. Уже наприкінці XIX — на початку XX ст. по всій Україні відбувалася певна лібералізація поглядів на мотиви одруження та послаблення батьківського тиску, батьки частіше йшли назустріч побажанням своїх дітей. У законодавстві Росії вже від середини XIX ст. вказувалося, що «шлюб не може бути законно укладеним без взаємної і непримусової згоди молодих, і батькам заборонено змушувати своїх дітей до укладення шлюбу проти їх бажання», тож ця правова норма поступово перетворювалась на реальну життєву практику.

Оскільки серед українців розлучення (навіть неформальне) не було поширене, до вибору пари ставилися з величезною відповідальністю, орієнтувалися насамперед на всебічну стартову

На ринку

рівність молодят — вікову, майнову, соціальну, етнічно-релігійну тощо. Народний погляд з цього приводу висловлено у безлічі приказок: «Знайся рівня з рівнею», «Бочкор до бочкора, чобіт до чобота», «Знайся віл з волем, а кінь з конем». Належність молодят до однієї соціальної верстви, нації та віровизнання означала близькість, спорідненість світогляду, уявлень про сім'ю, про господарські права та обов'язки одне одного. Це сприяло швидшому досягненню взаєморозуміння, встановленню партнерських стосунків, пом'яшувало процес взаємного пристосування та зменшувало вірогідність конфліктних ситуацій, особливо на перших етапах сімейного співжиття та за умови примусового шлюбу.

Господарські права та обов'язки подружжя

Важливим чинником встановлення певного стилю стосунків у подружжі (партнерських або ієрархічних) були майнові права чоловіка і дружини. Яскравим виявом майнових прав української жінки в подружжі є її довічне право власності на свій весільний посаг — *материзну*. Адже, за звичаєвим правом, «скриня» (одяг, рушники, хустки, постіль тощо), худоба та ґрунт (земельна ділянка), подаро-